

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΑ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ HANNAH ARENDT

Σπύρος Μακρής

Επίκουρος Καθηγητής Πολιτικής Θεωρίας// Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα Ανακοίνωση επιχειρείται να αναδειχτεί η θεολογική διάσταση στην πολιτική και ηθική σκέψη της Hannah Arendt. Συγκεκριμένα, εκτός από τις επιδράσεις που δέχτηκε σε νεαρή ηλικία από τον καθολικό θεολόγο Romano Guardini, η Arendt επηρεάστηκε μέσω της διδακτορικής διατριβής της από τη φιλοσοφική, οντολογική και θεολογική σκέψη του Αγίου Αυγουστίνου. Τόσο η έννοια της *γεννησιμότητας* (*natality*) όσο και η έννοια του *amor mundi*, καθώς και η φαινομενολογική αντίληψη του χρόνου (παρελθόν, παρόν, μέλλον) σε ένα μεγάλο βαθμό (με τις προφανείς βέβαια επιδράσεις του Martin Heidegger) έχουν άμεση σχέση με τον αυγουστίνειο στοχασμό. Η Hannah Arendt, όπως ο Marx με τον Hegel, αναποδογυρίζει κατ' ουσίαν την αυγουστίνεια έννοια της αγάπης (*love*) διαμορφώνοντας ένα εγκόσμιο πεδίο αγάπης, με αριστοτελικές και εν τέλει σωκρατικές προδιαγραφές, που οριοθετείται ως εγκόσμια ελευθερία ή δημόσια ευτυχία ή δημόσια σφαίρα εν γένει.

ΛΕΞΕΙΣ - ΚΛΕΙΔΙΑ

αγάπη, *amor mundi*, *ακοσμικότητα*,
γεννησιμότητα, *ευθύνη*

---

1. Θεολογία και ρεπουμπλικανισμός στη Hannah Arendt

Η Johanna Vecchiarelli Scott, που μαζί με την Judith Chelius Stark επιμελήθηκαν την οριστική (μεταφραστική) αγγλική εκδοχή της διδακτορικής διατριβής της Hannah Arendt πάνω στην έννοια της αγάπης (*love*) στον Αυγουστίνο¹, σημειώνει, σε ένα κείμενο το οποίο δημοσιεύτηκε το 2010, ότι η «Big Hannah» είναι η γυναίκα του 21^{ου} αιώνα. Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι το ερώτημα που θέτει στην κατάληξη της εν λόγω διαπίστωσης: «πόσες Hannah Arendt», γράφει εμφατικά, «υπάρχουν»; Για να απαντήσει, με νόημα: «τόσες όσες εμείς επιλέγουμε να διαβάσουμε και να γράψουμε»². Το *corpus* της Hannah Arendt, σε μεγάλο βαθμό και με τη βοήθεια του μαθητή της Jerome Kohn, βρίσκεται σήμερα σε κοινή θέα. Η σκέψη της τελεί υπό έναν νέο ερμηνευτικό κύκλο, ανανεωτικό και ριζοσπαστικό, με πολλές αναθεωρήσεις όπως στο πεδίο του φεμινισμού³, ο οποίος συνιστά ήδη ένα πολύ σημαντικό γεγονός στη σύγχρονη πολιτική και ηθική θεωρία, με πλειάδα εκδόσεων, που όλες μαζί συνθέτουν αυτό που πλέον έχει πολιτογραφηθεί στη σχετική βιβλιογραφία και ως Αρεντιανές Σπουδές (*Arendtian Studies*). Το αρεντιανό *opus*, σαν ένα ανοιχτό κείμενο (*open text*), δίνει τη δυνατότητα ενός επικαιροποιημένου αναστοχασμού, κάτι που και η ίδια η Hannah Arendt θα επιθυμούσε σφόδρα, εφόσον η αρεντιανή δημόσια σφαίρα δεν συνιστά παρά την κοινή υπόσταση και αλληλόδραση ομιλιών, δοξασιών και πράξεων μέσα στον κόσμο, ο οποίος προκύπτει, κάθε φορά, ως μία εύθραυστη ενδιάμεση σχέση μεταξύ των ανθρώπων· ως *amor mundi*, μία κατεξοχήν ρεπουμπλικανική αρετή à la Montesquieu, δηλαδή μία εγκόσμια κατοικία που διακαώς κινδυνεύει από τις αμμοθύελλες και την έρημο του ολοκληρωτισμού⁴. Ο αρεντιανός κόσμος υπάρχει μόνο τη στιγμή που η *ενορχηστρωμένη δράση των ανθρώπων (acting in concert)* τον οικοδομεί, ή τον κατοικεί, κατά το Martin Heidegger⁵, ή τον εγκατοικεί, σύμφωνα με τον Emmanuel Levinas⁶. Κάθε στιγμή που οι άνθρωποι απομακρύνονται, γυρίζοντας ο ένας την πλάτη του στον άλλο, ο κόσμος, ως ενδιάμεσος χώρος, αυτό το *in-between* του Martin Buber⁷, καταστρέφεται και χάνεται κάτω από τα ερείπια που σωριάζονται στα πόδια του μπενγιαμινικού Angelus Novus⁸.

¹ H. Arendt, *Love and Saint Augustine*, The University of Chicago Press, Chicago & London 1996.

² J. Vecchiarelli Scott, "What St. Augustine Taught Hannah Arendt about «how to live in the world»: Caritas, Natality and the Banality of Evil", in Mika Ojakangas (ed.), *Hannah Arendt. Practice, Thought and Judgement*, Helsinki Collegium for Advanced Studies, Helsinki 2010, 8.

³ Σπ. Μακρής, *Φεμινισμός και Δημοκρατία. Από τη Mary Wollstonecraft στην Judith Butler*, Ένεκεν, Θεσσαλονίκη 2015, 12 κ.ε.

⁴ Σπ. Μακρής, *Hannah Arendt. Ολοκληρωτισμός, Ανθρώπινη Κατάσταση και Παράδοση*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2014.

⁵ M. Heidegger, *Κτίζειν, Κατοικείν, Σκέπτεσθαι* (μτφρ. Γιώργος Ξηροπαΐδης), Πλέθρον, Αθήνα 2008.

⁶ E. Levinas, *Ολότητα και Άπειρο. Δοκίμιο για την Εξωτερικότητα*, Εξάντας, Αθήνα 1989, 188 κ.ε.

⁷ Cl. E. Katz, *An Introduction to Modern Jewish Philosophy*, I. B. Tauris, London, New York 2014, 95 κ.ε.

⁸ W. Benjamin, *Θέσεις για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας, Λέσχη Κατασκόπων του 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα 2014, 15 κ.ε.

Η εγκόσμια πολιτική φαινομενολογία της Hannah Arendt και γενικότερα αυτό το οποίο έχει πλέον πολιτογραφηθεί ως αρεντιανός ρεπουμπλικανικός πολιτικός ουμανισμός⁹ έχει δεχτεί κρίσιμες επιδράσεις από τη δεσπόζουσα θεολογική ατμόσφαιρα της βαϊμαρικής αναγέννησης (*Weimar culture*)¹⁰, με επίκεντρο αφενός την ιδιότυπη θεμελιώδη οντο-θεολογία του δασκάλου της Martin Heidegger¹¹, οι διακριτές θεολογικές αναζητήσεις του οποίου στα θρησκευτικά πεδία του καθολικισμού και του προτεσταντισμού είναι πια προσδιορισμένες επακριβώς¹², αφετέρου τη σκέψη και άλλων σπουδαίων θεολόγων της εποχής, όπως ο καθολικός ιερέας Romano Guardini¹³, μέσω του οποίου φαίνεται ότι, από πολύ νωρίς στα κρίσιμα εφηβικά χρόνια της, η 'Big Hannah' γοητεύτηκε από τις εικόνες του Σωκράτη, του Kierkegaard¹⁴ και του Augustine¹⁵. Ο James Bernauer S. J. επισημαίνει ότι η Arendt, τόσο μέσα από τις διαλέξεις του Romano Guardini στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου¹⁶, όσο και αργότερα ως κανονική φοιτήτρια πια στο Πανεπιστήμιο του Marburg, μέσα σε ένα πανεπιστημιακό περιβάλλον πολύ υψηλού επιπέδου, όπου δέσποζαν μείζονες πνευματικές μορφές της σύγχρονης υπαρξιστικής θεολογίας, όπως ο προτεστάντης θεολόγος, διανοητής και καθηγητής Rudolf Bultmann¹⁷, αφομοίωσε δημιουργικά και, κυρίως, αναστοχαστικά και κριτικά τις θεολογικές συνάψεις της σκέψης της μέσα στον σκληρό εννοιολογικό πυρήνα του έργου της, μετασχηματίζοντας, ουσιαστικά, μία σειρά από χριστιανικές και εβραϊκές βέβαια έννοιες¹⁸, στον βαθμό όπου δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι, μολονότι κοσμική εβραία, η Arendt επηρεάστηκε και από τον

⁹ Σπ. Μακρής, *Hannah Arendt...*, 195 κ.ε.

¹⁰ Π. Γκαίυ, *Η πνευματική ζωή στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης (Γερμανία 1919-1933)*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2010, 15. Heinz R. Kuehn, *Fires in the Night: Germany 1920-1950*. R. A. Krieg (ed.), in R. A. Krieg (ed.), *Romano Guardini: Proclaiming the Sacred in a Modern World*, Versa Press, Inc., Chicago 1995, 1 κ.ε.

¹¹ Γ. Τζαβάρας, *Θεολογία & Φιλοσοφία κατά τον πρώιμο Χάιντεγκερ*, Ίνδικτος, Αθήνα 2007. M. Heidegger, *Τι είναι μεταφυσική;* (μτφρ. Π. Κ. Θανασάς), Πατάκη, Αθήνα 2014, 172.

¹² Th. F. O'Meara, O.P., "Heidegger and His Origins: Theological Perspectives", *Theological Studies* 47 (1986), 205-226.

¹³ R. Guardini, *Μπροστά στον κίνδυνο του πολιτισμού*, Αθήνα 1979. Του Ιδίου, *The End of the Modern World*, ISI Books, Wilmington, Delaware 1998. R. A. Krieg, "Romano Guardini on Sacred Integration", *Comment. Public Theology for the Common Good*, September 1st 2008.

¹⁴ M. Gimenes de Paula, "Hannah Arendt: Religion, Politics and the Influence of Kierkegaard", in Jon Stewart (ed.), *Kierkegaard's Influence on Social-Political Thought*, Volume 14, Ashgate Publishing Limited, Surrey 2011, 29 κ.ε.

¹⁵ Σπ. Μακρής, *Hannah Arendt...*, 142 κ.ε.

¹⁶ C. Shannon, "Romano Guardini: Father of the New Evangelization", *Crisis Magazine. A Voice for the Faithful Catholic Laity*, February 17th 2014.

¹⁷ R. Gibellini, *Η Θεολογία του Εικοστού Αιώνα*, Άρτος Ζωής, Αθήνα 2009, 39 κ.ε.

¹⁸ R. A. Krieg, "German Catholic Views of Jesus and Judaism, 1918-1945", in Kevin P. Spicer, C. S. C. (ed.), *Antisemitism, Christian Ambivalence, and the Holocaust*. Bloomington, Indiana University Press, Indiana 2007, 50 κ.ε.

εβραϊκό μεσσιανισμό¹⁹, όπως είναι η αλληλεγγύη, η συγχώρηση κ.λπ., σε ένα είδος εγκόσμιας πίστης (*wordly faith*), η οποία μετουσιώνεται, ολιστικά, και εν συνεχεία εστιάζεται, ατομικά/βιωματικά και συλλογικά/ιστορικά, στη *human condition* της ανθρώπινης εγκοσμιότητας (*worldliness*)²⁰. Ο James Bernauer S. J. τολμά, μάλιστα, να φέρει σε σχέση εποικοδομητικής συνάφειας την εγκόσμια σκέψη της Arendt με τη θεολογία της ελπίδας και της ευθύνης του ηρωικού και μαρτυρικού γερμανού λουθηρανού πάστορα Dietrich Bonhoeffer²¹, που ως γνωστόν αντιστάθηκε στον ναζισμό και εκτελέστηκε τελικά από το χιτλερικό καθεστώς το 1945 λίγο πριν από την κατάρρευση του²², διατυπώνοντας το επιχείρημα ότι το αρεντιανό *amor mundi* διέπεται από μία ρητή θρησκευτική αύρα (*religious aura*)²³. Η έννοια της συγχώρησης (*forgiveness*) είναι μία χαρακτηριστική περίπτωση του πώς η Hannah Arendt αξιοποίησε, πολιτικά, μία κοσμοθεωρία που εκπηγάει από τον ίδιο το βιωματικό κύκλο του Ιησού του Ναζωραίου, θεμελιώνοντας πάνω στη χριστολογία της συγχώρησης (ενδεχομένως και το αντίστροφο) τη *human condition* της οντολογικής και συμβολικής αυγουστίνειας έννοιας της γεννησιμότητας (*natality*)²⁴ ως μίας νέας, κάθε φορά, ρεπουμπλικανικής πολιτειακής αφετηρίας²⁵ («*Initium ut esset homo creatus est*»/«Ο άνθρωπος δημιουργήθηκε για να υπάρξει μια αρχή», στο Augustine, *De Civitate Dei*, Βιβλίο 12, Κεφάλαιο 20)²⁶. Η Liisi Keedus, συγκρίνοντας τις παράλληλες πορείες της Hannah Arendt και του Leo Strauss, διευκρινίζει ότι αν και οι δύο εκπόνησαν τις διδακτορικές διατριβές τους πάνω σε μείζονες θρησκευτικούς στοχαστές, στον Augustine και στο Friedrich Jacobi αντίστοιχα, ο Leo Strauss παρέμεινε πιο κοντά στον εβραϊσμό, σε αντίθεση από τη Hannah Arendt, η οποία ανα-νοηματόδοτησε τη χριστιανική και δη χριστολογική προοπτική προς μία καθαρά πολιτική κατεύθυνση²⁷.

¹⁹ S. Y.-Ah Gottlieb, *Regions of Sorrow. Anxiety and Messianism in Hannah Arendt and W. H. Auden*, Stanford, California: Stanford University Press, 2003. D. Brandes, "On Messianic Strains in Arendt's Theory of Political Action", *Journal of Jewish Thought* 1 (2013), 1-23.

²⁰ J. Bernauer S. J., "A Catholic Conversation with Hannah Arendt", in Thomas Michel, S. J. (ed.), *Friends on the Way. Jesuits Encounter Contemporary Judaism*, Fordham University Press, USA 2007, 142 κ.ε.

²¹ Στ. Ζουμπουλάκης, «Ντήτριχ Μπονχάιφφερ: η χριστιανική ηθική ως ηθική της ευθύνης», στο Του Ιδίου (επιμέλεια), *Η επιστροφή της ηθικής. Παλαιά και νέα ερωτήματα*, Άρτος Ζωής, Αθήνα 2013, 331.

²² R. Gibellini, *Η Θεολογία του Εικοστού Αιώνα*, 131 κ.ε.

²³ J. Bernauer S. J., "Bonhoeffer and Arendt at One Hundred", *Studies in Christian-Jewish Relations* 2/1 (2007), 82.

²⁴ R. S. Jacobson, *Born Again: Natalty, Normativity and Narrative in Hannah Arendt's the Human Condition*, Dissertation thesis, University of Hertfordshire, 2012.

²⁵ St. P. Ferguson, *Political Forgiveness: A Religious Interpretation of Arendt's Views (Volume I)*, A Dissertation presented to the Faculty of the Graduate School, University of the Southern California, May 2006, 60.

²⁶ H. Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα. Το Τρίτο Μέρος από το Έργο Πηγές του Ολοκληρωτισμού* (μτφρ. Γιάννης Λάμψας), Ευρύαλος, Αθήνα 1988, 280.

²⁷ L. Keedus, *The Crisis of German Historicism. The Early Political Thought of Hannah Arendt and Leo Strauss*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, 13.

Ωστόσο, αξίζει να λάβουμε σοβαρά υπόψη μας και τις πιθανές επιρροές, έστω και έμμεσες, που, ενδεχομένως, να δέχτηκε ο αρεντιανός ρεπουμπλικανισμός από τον εβραϊκό εσχατολογικό μυστικισμό. Μολονότι, δηλαδή, η Hannah Arendt δεν φαίνεται ότι έχει επηρεαστεί άμεσα από τον εβραϊκό μυστικισμό, η έννοια του θαύματος (*miracle*) στο έργο της αντλεί έμπνευση τόσο από την πολιτική ανάγνωση του βίου του Ιησού, όσο και από την εβραϊκή εσχατολογία, όπου το θαύμα δεν είναι, απλώς, ένα άρθρο της ομολογίας πίστεως, αλλά, όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά ο φίλος της Gerschom Scholem, «ένα δημόσιο γεγονός που μέλλει να συμβεί στην ιστορική σκηνή και στην καρδιά της (...) κοινότητας, ένα γεγονός δηλαδή που πρόκειται να επέλθει κατά τρόπον ορατό και είναι μάλιστα αδιανόητο δίχως αυτή την εξωτερική του εκδήλωση»²⁸. Η Sussanah Young-Ah Gottlieb διερευνά σε βάθος, μέσα από μία συγκριτική προσέγγιση του αρεντιανού *opus* –κυρίως του *The Human Condition* και του ποιητικού έργου του επιστήθιου φίλου της Hannah Arendt, γνωστού μείζονα νεοτερικού ποιητή, W. H. Auden– τη βαθύτερη σχέση της με τον εβραϊκό μεσσιανισμό, μέσα από την ενδεχομενικότητα, την αβεβαιότητα και τη σφαλερότητα της ανθρώπινης κατάστασης, που ανέδειξε το φαινόμενο του ναζιστικού ολοκληρωτισμού και η Shoah²⁹. Στα πλαίσια αυτής της προσέγγισης, εξετάζεται και η επίδραση του *sui generis* μπενγιαμινικού επαναστατικού μεσσιανισμού στη σκέψη της Hannah Arendt³⁰. Η Danielle Celermajer, μάλιστα, υποστηρίζει ότι η επίδραση της αρχαίας Αθήνας στην αρεντιανή σκέψη δεν είναι τόσο μεγάλη όσο της Ιερουσαλήμ, ακόμη και σε έννοιες όπως αυτή της αυγουστίνειας γεννησιμότητας, η οποία ανιχνεύεται στην εβραϊκή Βίβλο και στην ιδέα της *καθαρής δημιουργίας* (*pure creation*)³¹. Ο Daniel Brandes, από την πλευρά του, υποστηρίζει ότι η έννοια του αρεντιανού θαύματος ως το *locus classicus* της ανθρώπινης πράξης σχετίζεται όχι τόσο με τον σμιτιανό ντεσιζιονισμό όσο με τη μεσσιανική θεολογία του Franz Rosenzweig³². Τέλος, ο Oliver Marchart αντιλαμβάνεται τον αρεντιανό μεσσιανισμό με την έννοια μίας πολιτικής χρονικότητας μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος ως ένα χάσμα: μία άβυσσος· ένα μη-χρόνο· ένα αιώνιο παρόν· μία *τωρινότητα* (*todayness*)· ως ένα μικρό χρονικό ρήγμα μέσα στην καρδιά του χρόνου· ως τον χρόνο της έναρξης και της ίδρυσης της πολιτικής κοινότητας, αυτό το *nunc stans*: δηλαδή, η αιωνιότητα, τελικά, ως ένα αιώνιο παρόν³³.

Συνεπώς, καθίσταται προφανές ότι η θεολογική παιδεία της Hannah Arendt είναι ένα κρίσιμο στοιχείο στη συνολική διαμόρφωση και εξέλιξη της σκέψης της, που συναρτάται και με τις εβραϊκές καταβολές της, κυρίως, όμως, με τις

²⁸ G. Scholem, *Ο Ιουδαϊκός Μεσσιανισμός*, Έρασμος, χ.χ., Αθήνα, 15.

²⁹ S. Y.-Ah Gottlieb, *Regions of Sorrow...* .

³⁰ R. Eddon, “Arendt, Schcolem, Benjamin. Between Revolution and Messianism”, *European Journal of Political Theory* 5/3 (2006), 261-279.

³¹ D. Celermajer, “Hannah Arendt: Athens or Perhaps Jerusalem?”, *Thesis Eleven* 102/1 (2010), 24-38.

³² D. Brandes, “On Messianic Strains in Arendt’s Theory of Political Action”.

³³ O. Marchart, *Time for a New Beginning. Arendt, Benjamin, and the Messianic Conception of Political Temporality*, www.jyu.fi/yhtfil/redescriptions/Yearbook%202006/Marchart_06.pdf.

χριστιανικές επιρροές που δέχτηκε ήδη από την ύστερη εφηβεία της, στα πανεπιστημιακά έδρανα της βαϊμαρικής αναγέννησης. Θεολογία και φιλοσοφία, χριστιανισμός, υπαρξισμός και φαινομενολογία αποτελούν ένα κοινό και ευρύτερο στοχαστικό πεδίο, πάνω στο οποίο εδράζεται η πνευματική ζύμωση του ευρωπαϊκού και δη του γερμανικού Μεσοπολέμου³⁴, λίγο προτού όλα ενταφιαστούν κάτω από την αμμοθύελλα (*sandstorm*: όρος της Hannah Arendt από μία διάλεξη που έδωσε το 1955³⁵) του ναζισμού και οι σπουδαίοι στοχαστές της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης (1919-1933)³⁶, ιδίως βέβαια οι Εβραίοι³⁷, αναχωρήσουν για το μεγάλο ταξίδι της μακράς εξορίας στην άλλη άκρη του ατλαντικού ωκεανού³⁸, εκεί που έδωσαν στη σύγχρονη πολιτική και ηθική σκέψη τη σημερινή αίγλη της³⁹, μέσα από μία θεσμική και πνευματική διαδικασία που οριοθετήθηκε ως «*University in Exile*»⁴⁰. Ιδιαίτερα, ο Αυγουστίνος στέκεται ως θεολογική ενδοχώρα μέσα στο αρεντιανό *corpus*, στο οποίο, τόσο ο Ιησούς ο Ναζωραίος όσο και οι μεγάλοι εβραίοι μυστικιστές συνιστούν τα δύο άκρα ενός νοητού συνεχούς, από το οποίο η Arendt αντλεί τα σημαντικότερα (μαζί με την επίδραση του Αριστοτέλη)⁴¹ εννοιολογικά στοιχεία του έργου της. Το αρεντιανό πρόταγμα έχει, έτσι, σαφείς θεολογικές αναφορές, που πρέπει πάντα να θίγονται με την πρέπουσα έμφαση, ώστε η φαινομενολογική και πολιτική πρότασή της για την εγκοσμιότητα να αποκτά τις πραγματικές μεταφυσικές και ρεαλιστικές διαστάσεις της. Η γεννησιμότητα και το *amor mundi* ως εγκόσμια πια αγάπη για τον πλησίον (*neighbourly love*) είναι οι μείζονες οφειλές της Hannah Arendt στον Ιερό Αυγουστίνο και αυτές που, τελικά, την ορίζουν στοχαστικά και πολιτικά και την ξεχωρίζουν απέναντι στην ηρακλείτεια, σκοτεινή και απαισιόδοξη θανατολαγνεία του δασκάλου της Martin Heidegger (όπου δεσπόζει το *Dasein*-προς-θάνατο)⁴². Με τον Ιερό Αυγουστίνο (υπό μία αριστοτελική σκοπιά)⁴³, επισημαίνει η Johanna Vecchiarelli Scott, η Arendt δοκιμάζεται εφ' όρου ζωής με το κεντρικό αναφανδόν ζήτημα και ερώτημα/διακύβευμα στην πολιτική και

³⁴ L. V. Kaplan & R. Kosher (eds), *The Weimar Moment. Liberalism, Political Theology, and Law*, Lexington Books, Plymouth 2012.

³⁵ H. Arendt, *The Promise of Politics*, Schocken Books, New York 2005, 201.

³⁶ P. A. Gordon & J. P. McCormick (eds), *Weimar Thought. A Contested Legacy*, Princeton University Press, Princeton 2013.

³⁷ M. Brenner, *The Renaissance of Jewish Culture in Weimar Germany*, Yale University Press, New Haven 1998. D. L. Niewyk, *The Jews in Weimar Germany*, Transaction Publishers, New Jersey 2000.

³⁸ P. Kielmansegg et al., *Hannah Arendt and Leo Strauss: German émigrés and American political thought after World War II*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.

³⁹ G. Loewenberg, "The Influence of European Émigré Scholars on Comparative Politics, 1925-1965", *American Political Science Review* 100/4 (2006), 597-604.

⁴⁰ Σπ. Μακρής, *Πολιτική Επιστήμη, Κοινωνικός Μετασχηματισμός & Θεωρίες της Δημοκρατίας. Κλασικές, Νεοτερικές και Σύγχρονες Αφηγήσεις. Εισαγωγικές Προσεγγίσεις*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2015, 41 κ.ε.

⁴¹ Στο ίδιο, 361 κ.ε.

⁴² Σπ. Μακρής, *Hannah Arendt...*, 308 κ.ε.

⁴³ Σπ. Μακρής, *Πολιτική Επιστήμη, Κοινωνικός Μετασχηματισμός...*, 361 κ.ε.

ηθική σκέψη της: πώς μπορούμε να κατοικήσουμε, με σχετική ασφάλεια, μέσα στον κόσμο, θέτοντας ως θεμελιώδη πολιτικό σκοπό και τον στόχο μας το *eu ζην*⁴⁴; Η απάντηση αν μη τι άλλο, όπως συμφωνούν οι περισσότεροι μελετητές του έργου της σήμερα, βρίσκεται καλά κρυμμένη μέσα στην παραγνωρισμένη, δυστυχώς, διδακτορική διατριβή της. Το κιτρινισμένο κείμενο της διδακτορικής διατριβής της (*the battered text of the dissertation*) τη συνόδευσε ως πνευματική κιβωτός σε όλες τις πόλεις-καταφύγια που διέμεινε μετά την περιπετειώδη φυγή της από τη ναζιστική Γερμανία το 1933 (αρχικά Παρίσι και τελικά Νέα Υόρκη)⁴⁵, όπου από το 1941 και μετά αρχίζει η αμερικανική φάση του έργου της⁴⁶, ώπου από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1950 και εντεύθεν [την ίδια εποχή, δηλαδή, που είχε δημοσιεύσει το *Origins of Totalitarianism* (1951) και είχε αρχίσει να δουλεύει πάνω στο περίφημο «The Marx Project», όπου κατέληξε, ως μία εκδοχή, στο μνημειώδες έργο της *The Human Condition*/1958] άρχισε να το επεξεργάζεται εκ νέου, διαμορφώνοντας, καταλυτικά, τη φαινομενολογική, υπαρξιστική και ρεπουμπλικανική πολιτική ανθρωπολογία της γύρω από τη σχέση *vita activa* και *vita contemplativa*⁴⁷.

Ο Rodrigo Chacón, επεκτείνοντας το βασικό επιχείρημα των Johanna Vecchiarelli Scott και Judith Chelius Stark, σχετικά με τη σημασία του *Love and Saint Augustine* μέσα στο αρεντιανό *corpus* συνολικά, επισημαίνει ότι το γεγονός της παραγνώρισης και ενίοτε της αποσιώπησης της κομβικής επίδρασης που άσκησε ο Ιερός Αυγουστίνος στην πολιτική και ηθική θεωρία της Hannah Arendt δεν οφείλεται μόνο στο ότι το εν λόγω κείμενο κατέστη ευρύτερα γνωστό και εύκολα προσεγγίσιμο μόλις το 1996⁴⁸, αλλά κυρίως γιατί υπάρχει μία συνειδητή άρνηση στους ακαδημαϊκούς κύκλους που μελετούν το έργο της, και ιδιαίτερα τη δομή και τη φύση του αρεντιανού κανόνα (*canon*), να αναγνωριστούν, ευθέως, οι θεολογικές αναφορές της σκέψης της. Υπό αυτήν την έννοια, συνεπώς, μπορεί κανείς να μελετήσει το αρεντιανό *opus* στα πλαίσια μίας ρητής θεολογικο-πολιτικής προσέγγισης, όπως συμβαίνει, ξεκάθαρα ωστόσο, με την περίπτωση του ομογάλακτου της (*Weimar Renaissance*) πλην όμως οντολογικά και ιδεολογικά συντηρητικού Leo Strauss⁴⁹. Ο Rodrigo Chacón ανασυνθέτει την επίδραση του Αγίου Αυγουστίνου στη Hannah Arendt, μέσω της φιλελεύθερης, διαλεκτικής και υπαρξιστικής θεολογίας του Rudolf Bultmann⁵⁰, που μαζί με το Martin Heidegger, στο Πανεπιστήμιο του Μάρμπουργκ, από το 1923 μέχρι το 1929, συνδιαμόρφωσαν, σε ένα βαθμό, μέσω μίας φαινομενολογικής αποδόμησης (*Destruktion*)

⁴⁴ J. Vecchiarelli Scott, "What St. Augustine Taught Hannah Arendt...", 8.

⁴⁵ J. Vecchiarelli Scott & J. Chelius Stark, "Rediscovering Hannah Arendt", in Hannah Arendt, *Love and Saint Augustine*, The University of Chicago Press, Chicago & London 1996, 115.

⁴⁶ R. King, *Arendt and America*, The University of Chicago Press, Chicago and London 2015.

⁴⁷ Σπ. Μακρής, *Hannah Arendt...*, 154 κ.ε.

⁴⁸ H. Arendt, *Love and Saint Augustine*.

⁴⁹ M. P. Zuckert & C. H. Zuckert, *Leo Strauss and the Problem of Political Philosophy*, The University of Chicago Press, Chicago and London 2014, 267 κ.ε.

⁵⁰ R. Gibellini, *H Θεολογία του Εικοστού Αιώνα*, 39 κ.ε.

της δυτικής οντο-θεολογίας, τις στοχαστικές προϋποθέσεις μίας νεο-ορθόδοξης πρόσληψης του χριστολογικού νοήματος και των συναφών εγκόσμιων υποθέσεων, όπου το *Είναι-μέσα-στον κόσμο* (*Being-in-the-world*), ως η συμπύκνωση της ανθρώπινης ανεσιτότητας και ανασφάλειας, αποκτά, τελικά, συνείδηση της ύπαρξής του μέσα από τον Άλλο και την αγάπη για τον πλησίον⁵¹. Πίσω από αυτήν τη διάχυτη εσχατολογική αίσθηση μίας καταρρέουσας νεωτερικότητας, όπως απεικονίζεται στο *Origins of Totalitarianism*, με την ιστορική αποκρυστάλλωση του ολοκληρωτισμού στους δομικούς πυλώνες του ιμπεριαλισμού, του αντισημιτισμού και του ρατσισμού⁵², η Hannah Arendt αναζητά, μέσα από την αυγουστίνηα (ιστορική και συμβολική) αναλογία του *City of God* με τη Ρώμη που καταρρέει κάτω από το αλλοτριωτικό *libido dominandi*, μία διέξοδο από την καταστροφική και επιθανάτια *ακοσμικότητα ή έλλειψη κόσμου* (*worldlessness*), η οποία ταλανίζει τη σύγχρονη ανθρωπότητα⁵³.

Ο αυγουστίνειος νεοπλατωνικός υπαρξισμός της *γεννησιμότητας* («*Initium ut esset homo creatus est*») οδήγησε την 'Big Hannah', μέσω του Martin Heidegger και της βαϊμαρικής αναγέννησης, στην εγκόσμια πολιτική φαινομενολογία της *πολλότητας* (*plurality*), της *ευθύνης* (*responsibility*)⁵⁴ και της *διευρυμένης νοημοσύνης* (*enlarged mentality*)⁵⁵. Από τη στιγμή που ο άνθρωπος γίνεται μείζον ζήτημα για τον ίδιο τον εαυτό του (*Quaestio mihi factus sum*), το αναστοχαστικό συνειδέναι (όχι, δηλαδή, το μεθοδολογικά διερωτητικό καρτεσιανό *cogito*) τίθεται στην προμετωπίδα της ιστορίας⁵⁶. Η θεωρία περί χρόνου του Ιερού Αυγουστίνου, στο ενδέκατο κεφάλαιο των *Εξομολογήσεων*⁵⁷, με την πολύτιμη βοήθεια του Σωκράτη και του Immanuel Kant, μετασχηματίζεται, προοπτικά, σε μία πολιτική και ηθική θεωρία της ιστορικής συνείδησης ως πλήρους συναίσθησης, όπως γράφει ο Hans-Georg Gadamer, «*της ιστορικότητας κάθε παρόντος χρόνου*» και «*της σχετικότητας κάθε φρονήματος ή γνώμης*»⁵⁸, με άλλα λόγια ως μίας αντίληψης του παρόντος ως ανάμνησης του παρελθόντος και προσδοκίας του μέλλοντος. Όπως το αυγουστίνειο παρόν γίνεται «*χρόνος/χοάνη*», χρόνος ερμηνευτικός και σημασιολογικός μέσα από την ενθύμηση και την προσδοκία, έτσι και ο Ιερός Αυγουστίνος καθίσταται για την Arendt ένα «*πρόσωπο/χοάνη*» ενός εννοιολογικού εκλεκτικισμού, που θυμίζει εν πολλοίς τη σχέση του Marx με τον Έγελο. Αυτό σημαίνει ότι ξαναστήνοντας η Hannah Arendt τον Αυγουστίνo (και

⁵¹ R. Chacón, "Hannah Arendt in Weimar Beyond the Theological-Political Predicament?", in Leonard V. Kaplan & Rudy Koshar (eds), *The Weimar Moment. Liberalism...*, Lexington Books, Plymouth 2012, 73 κ.ε.

⁵² H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Schocken Books, New York 2004.

⁵³ J. Vecchiarelli Scott, "What St. Augustine Taught Hannah Arendt...", 8.

⁵⁴ Σπ. Μακρής, "Emmanuel Levinas και Hannah Arendt. Βίοι Παράλληλοι ή μία φαινομενολογία της ευθύνης ως υπευθυνότητας για τον Άλλο", *Ένεκεν* 38 (2015) (Αφιέρωμα στον Emmanuel Levinas), 69-82.

⁵⁵ H. Arendt, *Responsibility and Judgment*, Schocken Books, New York 2003.

⁵⁶ J. Vecchiarelli Scott, "What St. Augustine Taught Hannah Arendt...", 9-14.

⁵⁷ Αγίου Αυγουστίνου, *Εξομολογήσεις, Δεύτερος Τόμος, Βιβλία VIII-XIII*, Πατάκη, Αθήνα 2013, 151 κ.ε.

⁵⁸ Χ.-Γκ. Γκάνταμερ, *Το πρόβλημα της ιστορικής συνείδησης*, Ίνδικτος, Αθήνα 1998, 35.

συνακόλουθα τον Heidegger) στα πόδια του ξαναπιάνει το νήμα της παράδοσης (*Tradition*) από εκεί ακριβώς όπου η αριστοτελική *vita activa* είχε υποταχθεί, ουσιαστικά, στις θεωρησιακές και αλλόκοσμες ορέξεις της *vita contemplativa*. Η Hannah Arendt, έτσι, «μαζί με τον Αυγουστίνου και εναντίον του Αυγουστίνου» δημιουργεί μία κοσμογονική αναστροφή (*reverse*) στην παράδοση της δυτικής πολιτικής σκέψης, που στοχεύει, με τους όρους του εβραϊκού μυστικισμού, στην αποκατάσταση (*tikkoun*) όχι, απλώς, των λησμονημένων φιλοσοφικών εννοιών⁵⁹, αλλά, πολύ περισσότερο, στην ανασυγκρότηση των ίδιων των διαρρηγμένων και απαξιωμένων ανθρώπινων σχέσεων, μετά το ανοσιούργημα του Άουσβιτς και το πάθος της *Shoah*. Η πολιτική ανάγνωση του Ιερού Αυγουστίνου, που ολοκληρώνεται στην Αμερική, στις αρχές της δεκαετίας του 1950, καταδεικνύει, επομένως, με σαφήνεια, ότι η Arendt είχε ήδη αρχίσει πολύ πριν από το 1933 και την πολιτικοποίηση που υφίσταται μέσα από το εβραϊκό ζήτημα να στρέφεται προς τα εγκόσμια πράγματα⁶⁰, συγκροτώντας σταδιακά αλλά σταθερά ένα νέο πολιτικό και ηθικό βλέμμα, το οποίο μετά το 1941 στις ΗΠΑ απόκτησε μία σαφή ρεπουμπλικανική προοπτική. Μπορεί κανείς, συνεπώς, να υποστηρίξει με μεγάλη βεβαιότητα ότι η Arendt άρχισε να γίνεται η ίδια ως αποβλεπτικό και αναστοχαστικό υποκείμενο *homo politicus* ήδη μέσα από το διαρκές και δυστυχώς μη ολοκληρωμένο αυγουστίνειο *project* της.

2. Η ριζοσπαστική πολιτική ανάγνωση της αυγουστίνειας θεολογίας της *caritas*

Το 2014, υπό την καθηγητική επίβλεψη του *maître* στις αρεντιανές σπουδές Dana R. Villa, υποστηρίχτηκε στις ΗΠΑ, στο Πανεπιστήμιο Notre Dame, ένα σχετικό διδακτορικό πάνω στο *Der Liebesbegriff bei Augustin*. Ένας μεγάλος κύκλος έκλεισε έτσι, κατοχυρώνοντας πλέον και στην ευρύτερη ακαδημαϊκή κοινότητα την καθοριστική επίδραση της θεολογικής σκέψης του Αγίου Αυγουστίνου στην πολιτική και ηθική θεωρία της Arendt. Η Sarah Elizabeth Spengeman αποτυπώνει στην αρχή της διδακτορικής διατριβής της την εκλεκτική συγγένεια Αυγουστίνου/Arendt, με τον εξής επιγραμματικό, τρόπο: «αυτή η διατριβή», συνοψίζει, «υποστηρίζει ότι η αρχική μελέτη της Hannah Arendt πάνω στον Αυγουστίνου, στη διδακτορική διατριβή της *Der Liebesbegriff bei Augustin*, το 1929, είχε μία διαρκή και σημαντική επίδραση στην εξέλιξη της πολιτικής θεωρίας της. Ήταν στα πλαίσια της διατριβής της που ενδιαφέρθηκε για τη 'σχέση με τον άλλο' ή αυτό που εν συνεχεία αποκάλεσε ανθρώπινη κατάσταση της πολλότητας (...) Από εκεί εκκινώντας, από τις αυγουστίνειες πηγές, αναπτύσσει τις έννοιες του (...) μόχθου, της εργασίας, της

⁵⁹ M. Löwy, *Redemption and Utopia. Jewish Libertarian Thought in Central Europe. A study in elective affinity*, Stanford University Press, Stanford, California 1992.

⁶⁰ G. Piterberg, "Zion's Rebel Daughter. Hannah Arendt on Palestine and Jewish Politics", *New Left Review* 48 (2007), 39-57.

πολότητας και της γεννησιμότητας»⁶¹, χρησιμοποιώντας αυτές τις πηγές ως βάση για το ρεπουμπλικανικό πρόταγμα της. Για την ακρίβεια, μετατρέποντας την αυγουστίνηα χριστιανική υπερβατική φιλανθρωπία (*charity*) σε ένα αριστοτελικό ρεπουμπλικανικό *amor mundi* μέσα στο εγκόσμιο (αιώνιο) παρόν, μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος⁶², η Hannah Arendt ανα-νοηματοδότησε, άρδην, το περιεχόμενο της πολιτικής δράσης, σε μία εποχή όπου η μετα-ολοκληρωτική μαζική κοινωνία τείνει να εμπεδώσει την έλλειψη κόσμου και τη μοναχικότητα (*loneliness*) ως τις προαιώνιες εκδοχές της *human condition*. Μέσα από αυτήν την οπτική γωνία, η ιδιότυπη σχέση της Hannah Arendt με τον Ιερό Αυγουστίνο πρέπει να εκλαμβάνεται ως μία πολύ κρίσιμη στιγμή στην ιστορία της δυτικής παράδοσης, η οποία, αναντίλεκτα, επηρεάζει εφεξής και τον ίδιο τον αναγνωστικό κανόνα του αρεντιανού *corpus*.

Ο Samuel Moyn, διερευνώντας τις κοσμικές παραμέτρους της σκέψης της Hannah Arendt, αναπτύσσει, ουσιαστικά, το επιχείρημα περί μίας *sui generis* αρεντιανής πολιτικής θεολογίας⁶³. Η Liisi Keedus, αναζητώντας τις απώτατες πνευματικές καταβολές της Arendt από τα πρώτα εφηβικά χρόνια της, αναφέρεται, χαρακτηριστικά, στον έντονο διεπιστημονικό χαρακτήρα (*intensely interdisciplinary character*) της ακαδημαϊκής εκπαίδευσης που έλαβε. Εκτός από την επιρροή του Rudolf Bultmann επισημαίνει και την περίπτωση του θεολόγου Martin Dibelius⁶⁴, καθηγητή στη Heidelberg, από όπου η Hannah Arendt έλαβε το 1929 το διδακτορικό της πάνω στον Αυγουστίνο υπό την επίβλεψη του Karl Jaspers, και εισηγητή της λεγόμενης μορφοϊστορικής μεθόδου (*form criticism*), σύμφωνα με την οποία τα συνοπτικά Ευαγγέλια δεν είναι ιστορικά κείμενα, αλλά κείμενα που απηχούν τον λόγο του Θεού μέσα στο ζωτικό περιβάλλον των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων⁶⁵. Παρόλα αυτά, δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε το γεγονός ότι όλη η σχετική συζήτηση διαπνέεται από μία ερμηνευτική πολυφωνία, στον βαθμό όπου υπάρχουν και οι αντίθετες φωνές. Για παράδειγμα, ο Nathan Van Camp υποστηρίζει ότι η Arendt δεν πρέπει να θεωρείται, απλώς, ως το αντίπαλο δέος της ντεσιζιονιστικής πολιτικής θεολογίας του Carl Schmitt, αλλά ως μία, νεοαριστοτελικής έμπνευσης, θεωρητικός της ρεπουμπλικανικής πράξης, όπου η *vita activa* τίθεται, ιστορικά και φιλοσοφικά, απέναντι σε μία δεσπόζουσα πολιτική τεχνολογία (*political technology*), που από τον Πλάτωνα και μετά επιχείρησε να υπαγάγει το *homo politicus* στη θεωρησιακή

⁶¹ Βλ. S. E. Spengeman, *Saint Augustine and Hannah Arendt on Love of the World: An Investigation into Arendt's Reliance on and Refutation of Augustinian Philosophy*, Dissertation, University of Notre Dame 2014, στο εισαγωγικό σημείωμα που προτάσσει στην αρχή της διδακτορικής διατριβής της.

⁶² H. Arendt, *Between Past and Future. Eight exercises in political thought*, Penguin Books, London 2006.

⁶³ S. Moyn, "Hannah Arendt on the Secular", *New German Critique* 35/3 (2008), 71-96.

⁶⁴ L. Keedus, "Thinking Beyond Philosophy: Hannah Arendt and the Weimar Hermeneutic Connections", *Trames* 18/4 (2014), 308.

⁶⁵ R. Gibellini, *Η Θεολογία του Εικοστού Αιώνα*, 56.

κατάσταση της *vita contemplativa*⁶⁶. Ως γνωστόν, σε αυτήν την καθαρά μηχανικιστική και ντετερμινιστική διαλεκτική μέσω/σκοπών, η Arendt, στα πλαίσια του «The Marx Project», τοποθέτησε και τον Marx, καταλήγοντας ότι, ενώ είχε την πρόθεση να απελευθερώσει την πράξη από τον θανάσιμο εναγκαλισμό της με την παράδοση της *vita contemplativa*, τελικά συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός νέου ιδεαλιστικού συστήματος, που εκφυλίστηκε στον σταλινισμό⁶⁷.

Η πλούσια πλέον ερμηνευτική και συνακόλουθα βιβλιογραφική παραγωγή πάνω στις βαθύτερες πνευματικές και αναστοχαστικές καταβολές της Hannah Arendt δεν μπορεί επ' ουδενί λόγο να αναιρέσει το δεδομένο αρεντιανό αυγουστιανισμό (*Augustianism*)⁶⁸. Αν και το διδακτορικό πόνημα της Sarah Elizabeth Spengeman είναι η πρώτη *mainstream* έρευνα πάνω στο *Der Liebesbegriff bei Augustin*, για την ακαδημαϊκή ιστορία του πράγματος πρέπει να επισημάνουμε ότι η πρώτη ακαδημαϊκή διατριβή για το διδακτορικό της Arendt έλαβε χώρα το 2005, στη Ρώμη, στο Pontifical John Paul II Institute for Studies on Marriage and Family, από τον Stephen Kampowski, που, σε ένα πιο ολιστικό ερμηνευτικό ορίζοντα, θέτει το αυγουστίνειο «Initium ut esset homo creatus est» στο επίκεντρο της αρεντιανής πολιτικής και ηθικής θεωρίας. Η Arendt, για τον Kampowski, συγκροτεί, επηρεασμένη προφανώς και από τον Martin Heidegger, μία ριζοσπαστική ερμηνευτική της (πολιτικής) πράξης ως μίας νέας αρχής, τόσο από την πλευρά του ατόμου (εδώ έχουμε μία εκλεκτικιστική σύνθεση με τις χαϊντεγκεριανές έννοιες της *χρονικότητας/temporality* και της *γεγονότητας/facticity*), όσο και από την πλευρά της ίδιας της ανθρώπινης κατάστασης (*περατότητα/finitude*). Ο άνθρωπος ως πεπερασμένο και χρονικά ιστορικό ον θέτει τη φαντασία του, δηλαδή τη διευρυμένη νοημοσύνη του, μέσα από την οπτική γωνία των άλλων (η καντιανή πλευρά της αρεντιανής σκέψης), και τη μνήμη του (η *γεγονότητά* του) στην υπηρεσία του *amor mundi*. Με αυτόν τον τρόπο, η Arendt, μέσω της αυγουστίνειας έννοιας της *γεννησιμότητας* (*natality*), ως μίας δημιουργίας *ex nihilo*, κατά τα χριστιανικά θεολογικά πρότυπα, αποκαθιστά την πολιτική πράξη ως μία νέα αρχή, δημιουργική και αναστοχαστική, απρόβλεπτη και μη αναστρέψιμη ως ένα καθαρό συμβάν· ως το ρεπουμπλικανικό αντίστοιχο του χριστιανικού θεολογικού θαύματος (*miracle*), με την προοπτική, μέσα από την πολλότητα και τη δημόσια σφαίρα, να αναστρέψει την παράδοση της δυτικής πολιτικής σκέψης προς την κατεύθυνση μίας νέας

⁶⁶ N. Van Camp, "Hannah Arendt and Political Theology: A Displaced Encounter", *Revista Pléyade* 8, 19-35 (2011), 19-35.

⁶⁷ T. Weisman, *Hannah Arendt and Karl Marx, On Totalitarianism and the Tradition of Western Political Thought*, Lexington Books, Lanham, Boulder, New York, Toronto, Plymouth UK, 2014. Σπ. Μακρής, *Hannah Arendt...*, 195 κ.ε.

⁶⁸ J. Vecchiarelli Scott, "What St. Augustine Taught Hannah Arendt ...", 16.

σύνθεσης μεταξύ *vita activa* και *vita contemplativa*, έτσι ώστε η πράξη να θεωρείται ένας δημιουργικός αναστοχασμός και η σκέψη η κατεξοχήν πράξη⁶⁹.

Το *Love and Saint Augustine* επανέρχεται στο προσκήνιο την εποχή που η Arendt ετοιμάζει το *The Human Condition*, ουσιαστικά, ως μία πολιτικοποίηση της αυγουστίνειας ρήσης «Initium ut esset homo creatus est». Υπό αυτήν τη σκοπιά, γίνεται λόγος για μία αρεντιανή πολιτική θεολογία. Η Arendt, στα πλαίσια αυτής της νέας συγκυρίας, όπου τώρα μπροστά της βρίσκεται η απειλή μίας *μαζικής κοινωνίας* (*mass society*) ως ενός μετα-ολοκληρωτικού ερημωμένου κόσμου, επινοεί την έννοια της γεννησιμότητας για να αναδείξει τη σημασία της πολλότητας και της ετερότητας στη συναρμογή της δημόσιας σφαίρας (*republic*). Σύμφωνα με τον George McKenna, στη διατριβή της Arendt δεσπόζουν τρεις αναγνώσεις σχετικά με την αυγουστίνεια *caritas* (εδώ μπορεί κανείς να αλιεύσει και τις επιδράσεις από τη συναφή χαϊντεγκεριανή *sorge*). Η *Caritas I* συνιστά τη χριστιανική επιθυμία για τον Θεό. Η *Caritas II* είναι η αγάπη για τον πλησίον, ενώ η *Caritas III* είναι η αγάπη για τον άνθρωπο ως απόγονο του Αδάμ και του προπατορικού αμαρτήματος. Ουσιαστικά, η Arendt επιχειρήσει να θέσει την αυγουστίνεια αγάπη για τον Θεό μέσα από την αγάπη για τον πλησίον ως *amor mundi*, με θεμελιώδη άξονα αναφοράς την *Caritas III*: με την έννοια μίας *human condition*, όπου η ανθρώπινη κοινότητα ως πολλότητα συντίθεται ως ένα σύνολο από ισότητες, που οντολογικά είναι μοναδικές⁷⁰. Η ανεστραμμένη αυγουστίνεια *γεννησιμότητα* συμπυκνώνει, επομένως, τη ρεπουμπλικανική πολιτική ανθρωπολογία του *The Human Condition*. Η Julia Reinhard Lupton διευκρινίζει ότι η αρεντιανή *γεννησιμότητα* μεταφράζει, οντολογικά και πολιτικά, τη θεολογική σύλληψη της *δημιουργίας* (*creation*) μέσα στο κοσμικό ιδίωμα της φιλοσοφίας. Η *γεννησιμότητα*, ως η ανθρώπινη *κτιστότητα* (*createdness*), σηματοδοτεί, επακριβώς, αυτήν την *ενδεχομενικότητα* και το αίνιγμα της ύπαρξής μας μέσα στον κόσμο, αναδεικνύοντας την ίδια στιγμή το στοιχείο της *γεγονότητας* ως χρονικότητας και ιστορικότητας και θέτοντας έτσι την ανθρώπινη ελευθερία ή, αλλιώς, την ανθρώπινη *liberum arbitrium* (*free will*, ελεύθερη βούληση) μέσα σε έναν ορίζοντα ετερότητας, πολλότητας και εγκοσμότητας (δηλαδή δημόσιας σφαίρας, σύμφωνα με την Arendt)⁷¹. Αυτό το στοιχείο του συμβάντος και του θαύματος της γεννησιμότητας συνιστά ακόμη ένα ισχυρό επιχείρημα υπέρ μίας αρεντιανής πολιτικής θεολογίας όχι με την ουσιολογική έννοια, εφοσον η Hannah Arendt δεν αναφέρεται σε κάποια ανθρώπινη φύση, αλλά μίας οιονεί υπερβατικότητας της εγκοσμότητας, η οποία προσιδιάζει, αρκετά, στην εξωτερικότητα του Emmanuel

⁶⁹ L. Melina, "Foreword", in Stephen Kampowski (ed.), *Arendt, Augustine, and the New Beginning. The Action Theory and Moral Thought of Hannah Arendt in the Light of Her Dissertation on St. Augustine*, Wm. B. Eerdmans Publishing Co., Michigan 2008, p. xiii.

⁷⁰ G. McKenna, "Augustine Revisited", *First Things* 72 (1997), 43-47.

⁷¹ J. R. Lupton, "Hannah Arendt's Renaissance: Remarks on Natality", *Journal for Cultural and Religious Theory*, 7/2 (2006), 12.

Levinas. Ο άνθρωπος, για την Arendt, κατοικεί σε αυτόν τον κόσμο⁷², δεσμεύεται μαζί του μέσω του *amor mundi*, αλλά, σε τελευταία ανάλυση, δεν προέρχεται από αυτόν τον κόσμο. Κατά συνέπεια, στο στοιχείο της *creatio ex nihilo* πάντα λανθάνει μία θεϊκή παρουσία ως ένα εξωκοσμικό σύστημα αναφοράς, που, μέσα στη ρεπουμπλικανική ανάγνωση της Arendt, αποκτά τα χαρακτηριστικά μίας μεσσιανικής και θαυματουργικής πολιτικής χρονικότητας του αιώνιου παρόντος (*nunc aeternum*) à la Walter Benjamin⁷³. Ας μην ξεχνάμε ότι και στον Άγιο Αυγουστίνο, το παρόν, ως ένα συνεχώς διαφεύγον και ρευστό χρονικό διάστημα μεταξύ παρόντος και μέλλοντος (*between past and future*), ενσαρκώνει αυτό το οποίο η Arendt οριοθετεί ως *nunc stans*, δηλαδή ως ένα «διαρκές Τώρα» ως ένα *nunc aeternitatis* ως ένα εγκόσμιο μοντέλο και μία προσήκουσα μεταφορά της θεϊκής αιωνιότητας, μέσα στην οποία συγχωνεύονται, θεολογικά, οντολογικά και πολιτικά, η ενθύμηση και η προσδοκία: η χριστιανική, αλλά και η εβραϊκή μετάνοια και μεταμέλεια/*teshuvah*⁷⁴, η συγχώρηση και η ρεπουμπλικανική αμοιβαία υπόσχεση⁷⁵.

Το *Der Liebesbegriff bei Augustin* σηματοδοτεί την απαρχή της μακράς ακαδημαϊκής καριέρας της Hannah Arendt, η οποία, ωστόσο, διακόπηκε βίαια στη ναζιστική Γερμανία το 1933, για να συνεχιστεί έως και τον πρόωρο θάνατό της, το 1975, στις ΗΠΑ. Μετά το διδακτορικό της, που υποστηρίχτηκε το 1928 και δημοσιεύτηκε το 1929, στο Βερολίνο (J. Springer Verlag), η Arendt ετοίμασε (ως υφηγεσία) ένα βιβλίο με αυτοβιογραφικό τόνο, το οποίο κυκλοφόρησε αργότερα στην Αμερική (1958) και εν συνεχεία στη γερμανική γλώσσα το 1959⁷⁶. Το εν λόγω βιβλίο αφορά στη Rahel Varnhagen, μία ξεχωριστή εβραία κυρία των βερολινέζικων σαλονιών του ύστερου γερμανικού Διαφωτισμού, μέσα από το βίο της οποίας η Hannah Arendt δεν προβάλλει απλώς της δική της ζωή, αλλά, πολύ περισσότερο, θέτει το Εβραϊκό Ζήτημα σε ένα καθαρά κοινωνιολογικό και πολιτικό επίπεδο⁷⁷. Τα δύο αυτά πρώτα έργα της σημάδεψαν, αναφανδόν, την περαιτέρω σκέψη και το ρεπουμπλικανικό πρόταγμά της για τη δημόσια σφαίρα συνολικά. Το *Der Liebesbegriff bei Augustin*, μέσα σε ένα κλίμα, σταδιακά εχθρικό, όχι μόνο για κάθε κοσμικό ή θρησκευόμενο εβραίο, αλλά και για κάθε δημοκράτη πολίτη στη μεσοπολεμική βαϊμαρική Γερμανία, δεν προωθεί, απλά, την αγωνία

⁷² Σπ. Μακρής, «Η Φιλοξενία στον Εμμανουέλ Λεβινάς. Ηθικές και Πολιτικές Όψεις», *Ένεκεν* 42 (2006) (Αφιέρωμα στη Φιλοξενία), 178-209.

⁷³ O. Marchart, *Time for a New Beginning. Arendt, Benjamin, and the Messianic Conception of Political Temporality*.

⁷⁴ A. Topolski, *Arendt, Levinas and the Politics of Relationality*, Rowman & Littlefield International, London and New York 2015, 84.

⁷⁵ H. Arendt, *The Life of the Mind*, A Harvest Book Harcourt Brace & Company, San Diego, New York, London 1978, 202 κ.ε.

⁷⁶ E. Young-Bruehl, *Hannah Arendt. For Love of the World*, Yale University Press, New Haven & London 2004, 536.

⁷⁷ H. Arendt, *Rahel Varnhagen. The Life of a Jewess*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1997.

της Arendt να απαντήσει στο κρίσιμο ερώτημα «πώς να ζούμε μέσα στον κόσμο», αλλά, από ένα σημείο και μετά, μετασχηματίζει την αυγουστίνη επιθυμία για τον Θεό και τον πλησίον (*caritas*) σε αγάπη για τον κόσμο (*amor mundi*)⁷⁸. Μέσα από τις κιτρινισμένες σελίδες αυτού του βιβλίου, η Arendt ακολουθεί μία πορεία μακράς και επίπονης εξορίας, μία ερμηνευτική της απόστασης, κατά τον Enzo Traverso, που τη μεταμόρφωσε από μία εξόριστη, και τα πρώτα χρόνια περιθωριακή, στοχαστική περσόνα⁷⁹, αρχικά σε μία γυναίκα του κόσμου και, εν συνεχεία, σε μία από τις σημαντικότερες πολιτικές φιλοσόφους (*feminini generis*) όλων των εποχών⁸⁰. Σύμφωνα με τον Benjamin Aldes Wurgaft, η Hannah Arendt, μεταφέροντας στις ΗΠΑ το πρότυπο της γερμανικής *Bildung*, κατάφερε να ανασυγκροτήσει το προφίλ του νεοτερικού φιλοσόφου ως *homo universalis* σε ένα σύγχρονο διανοούμενο της δημόσιας σφαίρας, στρατευμένο, πολλές φορές μέσα από τον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο, στις αξίες και τις αρχές της *republic*. Ο βίος της αποτελεί, πλέον, σήμερα ένα υψηλό δεδομένο για το πώς πρέπει να συμπεριφέρεται και να δρα ο σύγχρονος ενεργός πολίτης: το παράδειγμα μίας δημοκρατικής *πολιτειότητας* (*citizenship*)⁸¹.

Μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι το *Origins of Totalitarianism*, όπως το *City of God* του Ιερού Αυγουστίνου για τη Ρώμη, ανακεφαλαιώνει τα δεινά και τις συμφορές του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, κυρίως στην ευρωπαϊκή ήπειρο, θέτοντας υπό διερεύνηση τις ιδεολογικές και πολιτικές κοσμοθεωρίες του ιμπεριαλισμού, του αντισημιτισμού και του ολοκληρωτισμού. Μολονότι σφόδρα, φιλοσοφικά και οντολογικά, αντι-νεοτερική, η Arendt δεν εγκατέλειψε ποτέ τη ρεπουμπλικανική αρετή της δημόσιας σφαίρας, επιχειρώντας, στο μεγαλύτερο μέρος του έργου της, να εμπνεύσει την αγάπη για τη δημοκρατία ως *δημόσια ευτυχία* (*public happiness*)⁸² και, γενικότερα, την αγάπη για τον κόσμο ως *amor mundi*. Το ίδιο, σε έναν βαθμό, επιδίωξε και ο Αυγουστίνος, που απέδωσε τη ρωμαϊκή παρακμή στο πάθος του *libido dominandi* και, σε καμία περίπτωση, στους νόμους και τους θεσμούς της αρχαίας Ρώμης⁸³. Στην επανέκδοση του *Origins of Totalitarianism*, το 1958, δηλαδή, την ίδια χρονιά που κυκλοφορεί και το *The Human Condition*, η Arendt στο τέλος του βιβλίου της, εν είδει συμπερασμάτων, τοποθετεί ένα καταληκτικό κεφάλαιο, υπό τον σημειολογικό τίτλο «Ideology and Terror: A Novel Form of Government»⁸⁴, στο οποίο, η αυγουστίνη θεωρία του *initium* προτάσσεται, πια, στο μεταπολεμικό αμερικανικό, ρεπουμπλικανικό και δημοκρατικό, συγκείμενο ως η ίδια η υπόσχεση της πολιτικής, αφενός με την οντολογική έννοια της

⁷⁸ J. Vecchiarelli Scott, "What St. Augustine Taught Hannah Arendt...", 8.

⁷⁹ E. Traverso, *Η Ιστορία ως Πεδίο Μάχης. Ερμηνεύοντας τις βιαιότητες του 20^{ου} αιώνα* (μτφρ. Νίκος Κούρκουλος), Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2016, 270.

⁸⁰ J. Vecchiarelli Scott, "What St. Augustine Taught Hannah Arendt...", 8.

⁸¹ B. A. Wurgaft, *Thinking in Public. Strauss, Levinas, Arendt*; University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2016, σσ. 2 και 153 κ.ε. αντίστοιχα.

⁸² H. Arendt, *On Revolution*, Penguin Books, London 1985, 115 κ.ε.

⁸³ J. Vecchiarelli Scott, "What St. Augustine Taught Hannah Arendt...", 8.

⁸⁴ H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, 593 κ.ε.

γεννησιμότητας, αφετέρου με την πολιτειακή και πολιτική έννοιας της νέας αρχής (όχι ως άρχειν, αλλά ως νέο ξεκίνημα). Κάθε τέλος (εν προκειμένω της παράδοσης) οδηγεί σε μία νέα αρχή. Το *initium* συμβολίζει ως γεννησιμότητα την ανθρώπινη ετερότητα και ως εκ τούτου την απόλυτη ενδεχομενικότητα (καντιανά, τόσο για το απόλυτο καλό όσο και για το απόλυτο κακό) της ανθρώπινης ελευθερίας. Αν και οι όροι *natality*, *plurality*, *community* κ.λπ. αναδύονται υπό το φως της αμερικανικής ρεπουμπλικανικής εμπειρίας, είναι σαφές ότι η Hannah Arendt μεταφράζει στο νέο κείμενο που επεξεργάζεται, σχετικά με το *Love and Augustine*, τις οντολογικές και θεολογικές αυγουστίνειες κατηγορίες της *caritas* σε *amor mundi*. Μπορεί το εγχείρημα, συνολικά, να αποπνέει έναν πρόδηλο χαϊντεγκεριανό τρόπο προσέγγισης του Αυγουστίνου, ωστόσο η πολιτική και δη ρεπουμπλικανική θεωρία της δημόσιας σφαίρας ως αγάπης για τον κόσμο και νέας αρχής δεσπόζει καταλυτικά⁸⁵. Ο χριστιανικός υπαρξισμός (*Christian existentialism*), διάχυτος, μέσω του Søren Kierkegaard, σε όλη τη βαιμαρική πνευματική σκηνή, ως αγωνία και άγχος (*agnt*) για το ίδιο το βάρος της ανθρώπινης ύπαρξης, μετασχηματίζεται σε μία δημόσια αγωνία για την αποξένωση του ανθρώπου από τον κόσμο, για μία *ακοσμικότητα*, η οποία, με αποκορύφωμα, φυσικά, τον ολοκληρωτισμό, οδήγησε στη μεταπολεμική μαζική κοινωνία: ένα μετα-ολοκληρωτικό δείγμα της απομόνωσης του σύγχρονου ατόμου υπό το άχθος του κομπορμισμού και της απομόνωσης μέσα στο απρόσωπο πλήθος. Με τον Αυγουστίνου, η Arendt ξεπερνά την καθαρή φαινομενολογία του Edmund Husserl και τον φορμαλιστικό υπαρξισμό του Martin Heidegger και προσανατολίζεται εκ νέου στην αγάπη για τον πλησίον και τον κόσμο. Ο άνθρωπος τίθεται και πάλι ως *Quaestio* στο επίκεντρο της πολιτικής θεωρίας, μέσα από το θεολογικό ένδυμα της αυγουστίνειας *caritas/natality*. Υπό αυτήν τη σκοπιά, δεν είναι άστοχο να μιλήσουμε για μία *αρεντιανή πολιτική θεολογία*⁸⁶.

Η Hannah Arendt επαναγράφει τον Αυγουστίνου μέσα στον ιστορικό ορίζοντα μίας εποχής μεταβατικής, όπως ήταν, προφανώς, και η αυγουστίνεια εποχή, όπου το *nunc stans* δεσπόζει μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος. Στη θέση του χαϊντεγκεριανού *Είναι* (*Being*) τίθεται ο αυγουστίνειος *Δημιουργός* (*Creator*) και, παράλληλα, τη θέση της χαϊντεγκεριανής *θνησιμότητας* (*mortality*) καταλαμβάνει η αυγουστίνεια γεννησιμότητα ως *initium*⁸⁷. Η νέα αρχή υποδηλώνει, ωστόσο, μία ρήξη με την *παράδοση* (*Tradition*), θρησκευτική, φιλοσοφική και πολιτική, ή, ορθότερα, μία ανακάλυψη εκ νέου του παρελθόντος. Η ανακάλυψη, συν τοις άλλοις, και του Αυγουστίνου συντελείται στα πλαίσια αυτής της μακράς πορείας προς την ανάδυση μίας άλλης παράδοσης μίας αντι-παράδοσης όπου το κρίσιμο διακύβευμα, όπως και στον Emmanuel Levinas, δεν είναι η φαινομενολογική αναγωγή στα πράγματα *per se*, αλλά η σχέση μας με τον γείτονα· η σχέση μας με τον Άλλο. Η εν λόγω διαδικασία αποσπά την Arendt από το πεδίο της καθαρής

⁸⁵ J. Vecchiarelli Scott, "What St. Augustine Taught Hannah Arendt...", 9-10.

⁸⁶ Στο ίδιο, 11.

⁸⁷ Στο ίδιο, 12-16.

φιλοσοφίας και την εισάγει, ουσιαστικά, στο πεδίο της δημόσιας σφαίρας ως μία πνευματική προσωπικότητα (*public intellectual*) με παρεμβατικό και ενίοτε καταγγελτικό δημόσιο λόγο. Μετά το 1941, στις ΗΠΑ, τα πρώτα χρόνια, η Hannah Arendt καθιερώνεται στη δημόσια σκηνή ως μία ριζοσπαστική στοχαστική μορφή, η οποία μεταφέρει το κέντρο βάρους της σύγχρονης πολιτικής φιλοσοφίας στο βιοπολιτικό ζήτημα των ναζιστικών στρατοπέδων εξόντωσης και, ιδίως, στο ζήτημα της γερμανικής ενοχής (*guilt*) και της προσωπικής ευθύνης (*personal responsibility*). Το *initium* ενόψει του απόλυτου κακού μετασχηματίζεται σε ένα *Quaestio* για τον ίδιο τον Άνθρωπο (*quaestio mihi factus sum*), όχι, όμως, πια με την αφηρημένη έννοια, αλλά με την έννοια της απερισκεψίας (*thoughtlessness*), δηλαδή της αδυναμίας του κάθε ανθρώπου ξεχωριστά να ασκήσει το ηθικώς κρίνειν· να αναστοχαστεί για τη θέση του μέσα στον κόσμο· κυρίως να αντιληφθεί τη σημασία και τις συνέπειες των έξεων, των πράξεων και των συμπεριφορών του (*habitus*) στους Άλλους. Το κακό, έτσι, προκύπτει αρνητικά, από μία ορισμένη αδυναμία να σκεφτούμε διευρυμένα· να φανταστούμε τον Άλλο· να μπούμε φαντασιακά στη θέση του· με αυγουστίνειους όρους, να αναζητήσουμε συνειδησιακά την τάξη μίας αγάπης (*ordo amoris*) μέσα στον κόσμο· μίας εγκόσμιας αγάπης, που μετασχηματίζει τη θεϊκή δημιουργία σε αφετηρία (*initium*) της ισότιμης σχέσης μου με τους Άλλους ενώπιον του Θεού. Η αρεντιανή συνείδηση, παρόλα αυτά, δεν είναι μία, απλά, ορθολογική διεργασία εργαλειακού χαρακτήρα μέσων/σκοπών. Η ανθρώπινη βούληση δοκιμάζεται, διαρκώς, από έντονες διλημματικές στιγμές, όπου το καλό και το κακό συγκρούονται μετωπικά, συγκλονίζοντας τις ίδιες τις μύχιες οντολογικές βάσεις του ατόμου. Η παράλογη ή, ηρωική ενίοτε, κίρκεγκωριανή επιλογή (*choice*) δεν είναι⁸⁸, κατά συνέπεια, προϊόν μίας ισχυρής καρτεσιανής βούλησης. Αντιθέτως, κάθε ανθρώπινη απόφαση δοκιμάζεται, σχεδόν τραγικά, από ένα καθεστώς εντασιακής απορίας και μη αποφασισιμότητας (*undecidability*), όπου η τελική κατανόηση και κρίση συνιστά μία πράξη θάρρους (*courage*), με άλλα λόγια αδιάλειπτης έκθεσης στη δημόσια σφαίρα, όπου τα πάντα είναι φανερά και υπό το φως μίας διαπεραστικής ορατότητας (*visibility*), με την έννοια της πλήρους ανάληψης της προσωπικής ευθύνης για τις τύχες του κόσμου συνολικά⁸⁹.

⁸⁸ H. P. Sjurssen, *Hannah Arendt on Kierkegaard*, στο www.sorenkierkegaard.nl/artikelen/Engels/112.%20Hannah%20Arendt%20on%20Kierkegaard.pdf (2003).

⁸⁹ Στο ίδιο, 17 κ.ε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγίου Αυγουστίνου (2013), *Εξομολογήσεις, Δεύτερος Τόμος. Βιβλία VIII-XIII*, Αθήνα: Πατάκης.
- Arendt, Hannah (1978), *The Life of the Mind*. San Diego, New York, London: A Harvest Book Harcourt Brace & Company.
- (1985), *On Revolution*, London: Penguin Books.
  - (1996), *Love and Saint Augustine*, Chicago & London: The University of Chicago Press.
  - (1997), *Rahel Varnhagen. The Life of a Jewess*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
  - (2003), *Responsibility and Judgment*, New York: Schocken Books.
  - (2004), *The Origins of Totalitarianism*, New York: Schocken Books.
  - (2005), *The Promise of Politics*, New York: Schocken Books.
  - (2006), *Between Past and Future. Eight exercises in Political Thought*, London: Penguin Books.
  - (1988), *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα. Το Τρίτο Μέρος από το Έργο Πηγές του Ολοκληρωτισμού* (μτφρ. Γιάννης Λάμπας), Αθήνα: Ευρύαλος.
- Benjamin, Walter (2014), *Θέσεις για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας*, Αθήνα: Λέσχη Κατασκόπων του 20^{ού} Αιώνα.
- Bernauer, S. J. James (2007), "A Catholic Conversation with Hannah Arendt", in Thomas Michel, S. J. (ed.), *Friends on the Way. Jesuits Encounter Contemporary Judaism*, USA: Fordham University Press.
- (2007), "Bonhoeffer and Arendt at One Hundred", *Studies in Christian-Jewish Relations* 2/1, 77-85.
- Brandes, Daniel (2013), "On Messianic Strains in Arendt's Theory of Political Action", *Journal of Jewish Thought* 1, 1-23.
- Brenner, Michael (1998), *The Renaissance of Jewish Culture in Weimar Germany*, New Haven: Yale University Press.
- Γκαίου, Πήτερ (2010), *Η Πνευματική Ζωή στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης (Γερμανία 1919-1933)*, Θεσσαλονίκη: Νησίδες.
- Γκάνταμερ, Χανς-Γκέοργκ (1998), *Το Πρόβλημα της Ιστορικής Συνείδησης*, Αθήνα: Ίνδικτος.
- Celermajer, Danielle (2010), "Hannah Arendt: Athens or Perhaps Jerusalem?", *Thesis Eleven* 102/1, 24-38.
- Chacón, Rodrigo (2012), "Hannah Arendt in Weimar Beyond the Theological-Political Predicament?", in Leonard V. Kaplan & Rudy Koshar (eds), *The Weimar Moment. Liberalism, Political Theology, and Law*, Plymouth: Lexington Books.
- Eddon, Racula (2006), "Arendt, Scholem, Benjamin. Between Revolution and Messianism", *European Journal of Political Theory* 5/3, 261-279.
- Ferguson, Steven Prescott (2006), *Political Forgiveness: A Religious Interpretation of Arendt's Views (Volume I)*. Dissertation thesis, Faculty of the Graduate School, University of the Southern California.

- Gibellini, Rosino (2009), *Η Θεολογία του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα: Άρτος Ζωής.
- Gimenes, de Paula Marcio (2011), “*Hannah Arendt: Religion, Politics and the Influence of Kierkegaard*”, in Jon Stewart (ed.), *Kierkegaard’s Influence on Social-Political Thought*, Volume 14, Surrey: Ashgate Publishing Limited.
- Gordon, Peter A. & McCormick, John P. (eds) (2013), *Weimar Thought. A Contested Legacy*, Princeton: Princeton University Press.
- Guardini, Romano (1979), *Μπροστά στον Κίνδυνο του Πολιτισμού*. Αθήνα.
 - (1998). *The End of the Modern World*. Wilmington, Delaware: ISI Books.
- Ζουμπουλάκης, Σταύρος (επιμ.) (2013), «*Νητήριχ Μπονχάιφφερ: η χριστιανική ηθική ως ηθική της ευθύνης*», στο Του Ιδίου (επιμέλεια), *Η επιστροφή της ηθικής. Παλαιά και νέα ερωτήματα*, Αθήνα: Άρτος Ζωής.
- Heidegger, Martin (2008), *Κτίζειν, Κατοικείν, Σκέπτεσθαι* (μτφρ. Γιώργος Ξηροπαΐδης), Αθήνα: Πλέθρον.
 - (2014), *Τι είναι μεταφυσική;* (μτφρ. Π. Κ. Θανασάς), Αθήνα: Πατάκης.
- Jacobson, Rebecca Seté (2012), *Born Again: Natality, Normativity and Narrative in Hannah Arendt’s the Human Condition*, Dissertation thesis, University of Hertfordshire.
- Kampowski, Stephen (2008), *Arendt, Augustine, and the New Beginning. The Action Theory and Moral Thought of Hannah Arendt in the Light of Her Dissertation on St. Augustine*, Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Co.
- Kaplan, Leonard V. & Koshar Rudy (eds) (2012), *The Weimar Moment. Liberalism, Political Theology, and Law*, Plymouth: Lexington Books.
- Katz, Claire Elise (2014), *An Introduction to Modern Jewish Philosophy*, London, New York: I. B. Tauris.
- Keedus, Liisi (2014), “*Thinking Beyond Philosophy: Hannah Arendt and the Weimar Hermeneutic Connections*”, *Trames* 18/4, 307–325.
 - (2015), *The Crisis of German Historicism. The Early Political Thought of Hannah Arendt and Leo Strauss*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kielmansegg, Peter et al. (1995), *Hannah Arendt and Leo Strauss: German Émigrés and American Political Thought After World War II*, Cambridge: Cambridge University Press.
- King, Richard (2015), *H. Arendt and America*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Krieg, Robert A. (2007), “*German Catholic Views of Jesus and Judaism, 1918-1945*”, in Kevin P. Spicer, C. S. C. (ed.), *Antisemitism, Christian Ambivalence, and the Holocaust*, Bloomington, Indiana: Indiana University Press.
 - (2008), “*Romano Guardini on Sacred Integration*”, *Comment. Public Theology for the Common Good*, September 1st.
- Kuehn, Heinz R. (1995), “*Fires in the Night: Germany 1920-1950*”, in Robert A. Krieg (ed.), *Romano Guardini: Proclaiming the Sacred in a Modern World*, Chicago: Versa Press, Inc.

- Levinas, Emmanuel (1989), *Ολότητα και Άπειρο. Δοκίμιο για την Εξωτερικότητα*, Αθήνα: Εξάντας.
- Loewenberg, Gerhard (2006), "The Influence of European Émigré Scholars on Comparative Politics, 1925-1965", *American Political Science Review* 100/4, 597-604.
- Löwy, Michael (1992), *Redemption and Utopia. Jewish Libertarian Thought in Central Europe. A Study in Elective Affinity*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Lupton, Julia Reinhard (2006), "Hannah Arendt's Renaissance: Remarks on Natality", *Journal for Cultural and Religious Theory*, 7/2, 7-18.
- Μακρής, Σπύρος (2006), «Η Φιλοξενία στον Εμμανουέλ Λεβινάς. Ηθικές και Πολιτικές Όψεις», *Ένεκεν* 42 (Αφιέρωμα στη Φιλοξενία), 178-209.
- (2014), *Hannah Arendt. Ολοκληρωτισμός, Ανθρώπινη Κατάσταση και Παράδοση*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
  - (2015), *Φεμινισμός και Δημοκρατία. Από τη Mary Wollstonecraft στην Judith Butler*, Θεσσαλονίκη: Ένεκεν.
  - (2015), *Πολιτική Επιστήμη, Κοινωνικός Μετασχηματισμός & Θεωρίες της Δημοκρατίας. Κλασικές, Νεοτερικές και Σύγχρονες Αφηγήσεις. Εισαγωγικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
  - (2015), "Emmanuel Levinas και Hannah Arendt. Βίοι Παράλληλοι ή μία φαινομενολογία της ευθύνης ως υπευθυνότητας για τον Άλλο", *Ένεκεν* 38 (Αφιέρωμα στον Emmanuel Levinas), 69-82.
- Marchart, Oliver (2006), *Time for a New Beginning. Arendt, Benjamin, and the Messianic Conception of Political Temporality*, www.jyu.fi/yhtfil/redescriptions/Yearbook%202006/Marchart_06.pdf.
- McKenna, George (1997), "Augustine Revisited", *First Things* 72, 43-47.
- Melina, Livio (2008), "Foreword", in Stephen Kampowski (ed.), *Arendt, Augustine, and the New Beginning. The Action Theory and Moral Thought of Hannah Arendt in the Light of Her Dissertation on St. Augustine*, Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Co.
- Moyn, Samuel (2008), "Hannah Arendt on the Secular", *New German Critique* 35/3, 71-96.
- Niewyk, Donald L. (2000), *The Jews in Weimar Germany*, New Jersey: Transaction Publishers.
- O'Meara Thomas F. (1986), "Heidegger and His Origins: Theological Perspectives", *Theological Studies* 47, 205-226.
- Piterberg, Gabriel (2007), "Zion's Rebel Daughter. Hannah Arendt on Palestine and Jewish Politics", *New Left Review* 48, 39-57.
- Scholem, Gershom. χ.χ. *Ο Ιουδαϊκός Μεσσιανισμός*, Αθήνα: Έρασμος.
- Shannon, Cristopher (2014), "Romano Guardini: Father of the New Evangelization", *Crisis Magazine. A Voice for the Faithful Catholic Laity*, February 17th.

- Sjursen, Harold P. (2003), *Hannah Arendt on Kierkegaard*, στο www.sorenkierkegaard.nl/artikelen/Engels/112.%20Hannah%20Arendt%20on%20Kierkegaard.pdf.
- Spengeman, Sarah Elizabeth (2014), *Saint Augustine and Hannah Arendt on Love of the World: An Investigation into Arendt's Reliance on and Refutation of Augustinian Philosophy*, Dissertation, University of Notre Dame.
- Τζαβάρας, Γιάννης (2007), *Θεολογία & Φιλοσοφία κατά τον πρώιμο Χάιντεγγερ*, Αθήνα: Ίνδικτος.
- Topolski, Anya (2015), *Arendt, Levinas and the Politics of Relationality*, London and New York: Rowman & Littlefield International.
- Traverso, Enzo (2016), *Η Ιστορία ως Πεδίο Μάχης. Ερμηνεύοντας τις βιαιότητες του 20^{ού} αιώνα* (μτφρ. Νίκος Κούρκουλος), Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Vecchiarelli Scott, Johanna (2010), "What St. Augustine Taught Hannah Arendt about «how to live in the world»: Caritas, Natalty and the Banality of Evil", in Mika Ojakangas (ed.), *Hannah Arendt. Practice, Thought and Judgement*, Helsinki: Helsinki Collegium for Advanced Studies.
- Vecchiarelli Scott, Johanna & Chelius Stark, Judith (1996), "Rediscovering Hannah Arendt", in Hannah Arendt, *Love and Saint Augustine*, Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Van Camp, Nathan (2011), "Hannah Arendt and Political Theology: A Displaced Encounter", *Revista Pléyade* 8, 19-35.
- Weisman, Tama (2014), *Hannah Arendt and Karl Marx, On Totalitarianism and the Tradition of Western Political Thought*, Lanham, Boulder, New York, Toronto, Plymouth, UK: Lexington Books.
- Wurgaft, Benjamin Aldes (2016), *Thinking in Public. Strauss, Levinas, Arendt*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Young-Bruehl, Elisabeth (2004), *Hannah Arendt. For Love of the World*. New Haven & London: Yale University Press.
- Young-Ah, Gottlieb Sussanah (2003), *Regions of Sorrow. Anxiety and Messianism in Hannah Arendt and W. H. Auden*, Stanford, California: Stanford University Press.
- Zuckert, Michael P., & Zuckert, Catherine H. (2014), *Leo Strauss and the Problem of Political Philosophy*, Chicago and London: The University of Chicago Press.